

трансформацију у оквиру суматраистичке, авангардне и поставангардне поетике у прози Црњанског, открије његову еволуцију, те зато обликовање еротског прати од *Маске*, *Прича о мушком*, *Дневника о Чарнојевићу*, *Сеоба* и *Друже књиџе Сеоба* па до *Романа о Лондону*. Шире гледано, издвајањем и проучавањем дискурса еротског у драми, поезији и у прози Милоша Црњанског ауторка успева да уради и више од постављеног циља – успева да врло прецизно, функционално и разложно покаже и протумачи најдубља поетичка и формативна начела његовог књижевног дела.

Др Петар И. ПИЈАНОВИЋ

Универзитет у Београду

Учитељски факултет

Катедра за српски језик, књижевност и методикау

српског језика и књижевности

petar.pijanovic@uf.bg.ac.rs

АНДРИЋЕВ ДУХ У БОСНИ, ШТА ЈЕ ТО?

Зоран Милутиновић, *Биџика за њрошлосџ. Иво Андрић и бошњачки национализам*, Геопоетика, Београд 2018

„Сасвим је разумљиво што исламисти
Андрића мрзе. И треба тако да буде.”

З. Милутиновић

Било је питање времена када ће се појавити студија која ће темељно и систематично обрадити свакако најпроблематичнији дио критичке рецепције књижевног опуса Ива Андрића. Константа у настојању да се дјело српског нобеловца оспори као тенденциозна идеолошка слика Босне под плаштом лијепе књижевности, а на штету оног дијела становништва те земље који исповиједа ислам, траје у јавном простору дуже од педесет година. Таква врста критике по правилу је писана без најосновнијег познавања и уважавања књижевнотеоријских претпоставки тумачења књижевног дјела, у појединим случајевима уз њихово свјесно пренебрегавање, а управо са видљивим идеолошким тенденцијама, мање или више заклоњеним иза високопарних конструкција псеудонаучног дискурса, којима се одувијек безуспјешно маскирао низак ниво сазнајног потенцијала политички мотивисане критике, у овом случају понесене још и научним амбицијама. Студија Зорана Милутиновића *Биџика за њрошлосџ* детаљна је и компетентна метакритичка анализа назначеног проблема и узоран примјер скрупулозног полемичког отпора злоупотреби књижевности у идеолошке сврхе.

Традиција мишљења, или боље рећи континуитет једног читања дјела Ива Андрића, обрађена је у Милутиновићевој књизи кроз интерпретацију текстова његових најизразитијих представника, од Шукрије Куртовића, преко Адила Зулфикарпашића, Мухамеда Филиповића и Мухсина Ризвића, до Русмира Махмутџеџајића. Милутиновић се осврће и на друге заступнике сличног приступа Андрићу, али је акценат на напорима ових неколико стваралаца, који су најмарљивије учествовали у изградњи специфичне представе о том писцу као њени водећи креатори. Милутиновић говори о Андрићевом дјелу у „дискурсу бошњачког национализма”, или „бошњачком националистичком дискурсу”, доследно и најчешће користећи синтагму „овај бошњачки дискурс” са намјером да одагна забуну да је ријеч о некаквом општем и свеприсутном разумијевању Андрића међу босанским и другим муслиманима: у уводном поглављу „Босански Ружди” одмах се наводе имена најистакнутијих аутора из муслиманског културног миљеа који су дали значајан допринос тумачењу Андрићеве прозе, попут Мидхата Бегића, Мидхата Шамића и Хатице Крњевић, као и оних који су иступили у својству опонената наведеном дискурсу – Амила Кахровић Посављак, Харис Имамовић, Тарик Хаверић, Мухарем Баздуљ и Нецад Ибрахимовић. (Драгоцјен је и каснији осврт на Андрићеву позитивну рецепцију у Турској.) Милутиновићева књига отуда није идеолошки „противудар”, већ студија исписана на подлози поузданог филолошког знања и са завидном обавјештеношћу из области филозофије, историје, социологије и других хуманистичких дисциплина. Све премисе озбиљног научног рада, које кардинално недостају ауторима текстова и књига о којима *Биџка за њрошлосић* говори, саме по себи указују на структурну мањкавост покушаја поменутог дискурса да се Андрић на један тако радикалан начин етички прокаже. Међутим, у Милутиновићевој књизи постоји и нешто што последњих година у растућој мјери прожима метакритички говор српске науке о књижевности, а то је снажна литерарна компонента, која на извјестан начин кулминира у *Бици за њрошлосић* кроз комику изненађујуће широког распона и ефекта. На нимало безазлену појаву све драстичнијих видова и одјека Андрићевог оспоравања, нарочито у сајбер-сфери, којом се псеудонаучни „докази” шире далеко брже него утемељена знања о смислу и намјерама појединих књижевних дјела, Милутиновић је одговорио строгом академском расправом у одбрану достојанства једног умјетника, парадигматског за матичну културу и писца највишег ранга у свјетским оквирама; али истовремено, Милутиновић је на комичне ситуације неспретне херменеутике и апсурде и алогичности априористичког мишљења одговорио као писац, измичући академској сувопарности са изванредним креативним учинком.

Већ се на основу наслова и поднаслова поглавља *Биџке за њрошлосић* уочава таква ауторова усмјереност: „Филозофски дадаизам Мухамеда

Филиповића”, „Тријумф произвољности: на каучу код доктора Ризвића”, „У земљи академских чуда” итд. Суптилна алузивност поднаслови „Најбоље намере Шукрије Куртовића” говори, према називу читавог одјелка, о „Рађању једног дискурса” као почетку пута ка дестинацији на коју, у складу са познатом изреком, неријетко поведу најбоље намјере. Куртовићев текст „*На Дрини ћурија и Травничка хроника* од Иве Андрића у свјетлу братства и јединства” пионирски је покушај идеолошке критике пишевог књижевног рада, а Милутиновићев коментар демонстрација једноставног и поузданог метода којим се аутор *Бишке за прошлости* у својим анализама служи: он ставове Андрићевих самопрокламованих судија прије свега подвргава провјери елементарне логике и утврђује да не задовољавају најпростију претпоставку резонувања по коме се закључак изводи из премиса, већ да трагају за „доказима” свог предубјеђења, упадајући тако у фантастичне контрадикторности. Куртовићева је примједба да Андрић уписује у своје дјело историјске нетачности (које је Мидхат Шамић провјерио и утврдио као аутентичне историјске изворе *Травничке хронике*) не би ли злонамјерно приказао босанске муслимане. Једна од епизода тог романа коју Куртовић узима за примјер, када везир Ибрахим-паша истреса одсјечене људске уши и носеве пред конзулом Давилом, у наставку Куртовићеве интерпретације добија оправдање, будући да је ријеч, како се истиче, о учесницима Првог српског устанка, па стога не баш сасвим неправедно кажњеним људима. Слично је и са сценом дочека француског конзула, опет литераризованом према успомени из мемоара Давиловог историјског прототипа, у којој травничке муслиманке исказују свој протест према његовом доласку у тај град плујући и псујући са својих прозора, што ће Куртовић одмах затим оцијенити, након што ипак тај догађај претпостави могућим, као „оправдан и симпатичан патриотски гест” (26). Такву врсту критике Милутиновић на основу њене поетичке хомологности са социјалистичким реализмом именује као *муслимански реализам* (касније и *мусреализам*), који захтјева да стварност у књижевности буде приказивана не онаквом каква јесте или би могла да буде, већ каква би у идеалним околностима из перспективе једног идеолошког обрасца требало да изгледа. Милутиновић сажима неодрживост Куртовићеве аргументације:

По његов аргумент је разорно то што сваки пут кад Андрића оптужа за изневеравање историјске истине, у следећем кораку сам потврди то за шта тврди да је Андрићева злонамерна измишљотина: нешто је прво историјски нетачно и немогуће, па у следећем кораку ипак и тачно и могуће, да би на крају постало чак и симпатично и оправдано (40).

Осврћући са на Куртовићевог издавача и промотера – Адила Зулфикарпашића, који ће, за разлику од својих претенциозних наследника,

изразити исти став о Андрићу транспарентном и недвосмисленом мишљу да је Андрић „вјешт умјетник на писаној ријечи и комбинаторству, али подла душа” (42), Милутиновић долази до некадашњег носиоца медаље првоборца у редовима сродних тумача – Мухамеда Филиповића, који је престижно одличје преотео неправедно запостављеном Куртовићу чувеном реченицом из текста „Босански дух у књижевности, шта је то?” (1967) да је Андрићева књижевност „Босну више дјелила, него ли многе војске које су преко ње марширале и у њој крв пролијевале” (53). Иако не пропушта да скрене пажњу на извјесну претјераност у Филиповићевој опсервацији, будући да је, између осталог, ријеч о војсци Мехмеда Фатиха, армији Аустроугарске монархије и нацистичком Вермахту, Милутиновић се концентрише на онај дио текста који конкретно одговара на питање постављено у његовом наслову:

То је контемплативни дух уроњавања у оно што је било и прошло, у вјечно, иза граница пролазног, у оно са оне стране тешког, несталног и тегобног овоземаљског збивања и збитка. То негирање граница времена и простора као увјета људскости, то вјечно традиционално и традиционалистичко бивање као човјек, људи који јесу, који су били и који ће бити, све у једном непрекинутом низу. Тај дух шкрте ријечи и уздржаног покрета, шкрте шаре и блиједе боје, лишен богатства и лепршавости, лишен нијанса и колорита, масиван, сигуран, сталан, станац, тај суздржани и једва негдје у прикрајку на крају линије, у одсјају боје, на рубу шаре, на крају мисли, на изданцима лозе, на скривеним и прикривеним мјестима, у минијатури и уопће у невидјелу, чулно разиграни и похотно животни дух, жеља, чежња, нагон (53–54).

Док је *муслимански реализам* лако пронашао терминолошку потпору у претходећем и комплементарном поетичко-идеолошком нормативизму, за неухватљиву природу ове врсте дискурса било је потребно више креативности, па је Милутиновић за њега сковао синтагму *филозофски дадаизам*. Мада се на први поглед може учинити као тек једна теоријска довитљивост, *филозофски дадаизам* отвара перспективу у којој анализирани корпус текстова постаје прихватљив – њега је могуће посматрати као позни изданак једне од радикалнијих струја европске историјске авангарде. Претежни дио пасуса наведених у Милутиновићевој књизи сасвим подсјећају на ону умјетничку праксу која је тежила апсолутној негацији, исказујући изнова да је свијет па и умјетност у њему једно велико *нишџа*. Андрићеве аналитичари оперишу у форми дадаистичког негирања књижевности, будући да је структура њихових текстова следећа: цитат из Андрића – његова негација посредством „дадаистичких реченица које пркосе синтакси, исмевају логику и изругују се идеји да језик мора имати смисао” (54; Видјети још: 101, 117).

И друге тековине западноевропске културе с почетка двадесетог вијека, коју критичари окупљени у Милутиновићевој студији схватају као најшири контекст антимуслиманског концепта оличеног у Андрићу, пронашле су своју примјену у „раскринкавању” тог писца, како се о свом задатку аутори неријетко сами изјашњавају. Мухсин Ризвић, аутор књиге *Босански муслимани у Андрићевом свијету* (1996), приклонио се психоаналитичком методу у интерпретацији Андрићевих текстова. Андрић се, наиме, идентификовао са појединим својим јунацима, које је Ризвић побројао слиједећи установљено предубјеђење о Андрићу као неспорном мрзитељу ислама. Не постоји никакав систем у прављењу Ризвићевог списка, упркос књижевнотеоријском сазнању о непоузданости па у крајњу руку и непотребности откривања пишчевог резонера у сврху објективне анализе једног књижевног дјела. Андрић је, како Милутиновић сажима, „и демонски Турчин, и сексуални насилник, и чедни дервиш и хистерична конзулова жена, и сурови везир, и мудри фратар, и српски првак, и зли и развратни османски сераскер, и хрватски сликар...” (63). Иако Милутиновић тврди да сви ови појединачни приступи Андрићу представљају само варијацију на тему онога што је започео Шукрија Куртовић, *Бишка за њрошлост* ипак, како се и до сада већ могло уочити, открива једну спознајну шароликост, која највишу тачку когнитивне екстравагандије домашује Ризвићевом књигом:

Предлажемо читаоцима следећи експеримент: шта радите кад се суочите са чињеницама које оповргавају неко ваше мишљење? Могу се замислити два исхода: већина, највероватније, промени мишљење које се показало као погрешно; неки, можда, одлуче да чињенице игноришу, како би могли да задрже своје погрешно мишљење. Мухсин Ризвић не чини ни једно ни друго, него отворено призна чињенице које оповргавају тезу о Иви Андрићу коју у својој књизи заступа, али упркос њима настави да заступа и образлаже мишљење које су те чињенице оповргле. Понекад те чињенице протумачи као Андрићев опортунизам: Андрић је „увјек у опрезности да идејно-политички не би отишао даље од своје концепције о турској владавини која је ето иза себе оставила и тековине културе и духа и споменике трајне хумане вриједности” (212). Дакле, Андрић говори с поштовањем о османском наслеђу, али то Ризвића не наводи на модификацију тезе о Андрићу мрзитељу Турака, ислама и Бошњака, него на интерпретацију тог поштовања као опреза и опортунизма (76).

О већини интерпретираних аутора Милутиновић на самом почетку сваког поглавља уобличује једну наративну конструкцију, коју касније варира са настојањем да сатирички разобличи самозване тумаче, превасходно Андрићевог лика па тек онда дјела, недобронамјерне дилетанте на пољу науке о књижевности, чији увиди не би ни провоцирали на ангажованију реакцију од необавезне пародије да није на дјелу идеолошко

фалсификовање све невјероватнијих облика, све већег броја и обима. Андрић је, чак и међу најамбициознијим подухватима такве врсте, најчешће само повод: „Тумачење Андрићеве књижевности и није предмет *Андрићевства*” (195), закључује Милутиновић поглавље о тој, за сада, најновијој књизи из истог жанра. Да би оцртао контуре говорног субјекта капиталног дјела Русмира Махмутџехајића, Милутиновић посеже за развијеним сликовитим приказом, који ће ранијем читаоцу *Андрићевства* зазвучати сасвим познато и знатно више од тога:

Андрићевство више подсећа на запис причања – један од Махмутџехајићевих омиљених израза – него на логички структурисану књигу: као да неко седам вечери заредом долази на једно место и окупљеним слушаоцима, национално и верски освешћеним млађим тинејџерима и старијој господи који нису имали прилике да се редовно школују, али имају поштовања за књигу и ученог човека, нарочито ако је *наш*, приповеда ствари које му тог тренутка падају на памет. Кад већ окасни – не кад је један део сложеног аргумента развијен и доказан, него просто кад се наврши неколико сати па се сви мало заморе – говорник и публика се разиђу, али се следећег дана поново ту састану, па им говорник опет исприча оно што је причао јуче. И тако седам пута. А говорник не оставља утисак некога ко на те састанке долази с јасним планом о томе шта ће рећи, него пре изгледа да као да говори о ономе што му у том тренутку пада на памет. Увек му прво на памет падају *џајџиње* и *стїрадања* Босанских Муслимана, и муслимана уопште, па о томе најчешће беседи. Комунизам, хришћанство, модерност, Европа, фашисти, расисти, оријенталисти, српски националисти, хрватски националисти, путописци са Запада, Андрић и његови „жреци” – а да и не помињемо оне мале људе што живе у радијаторима и ноћу нам куцкају шифроване поруке – све се то још од Бечког рата 1683. године заверило против Босанских Муслимана, и ни о чему другом не мисли до како ће им нанети нове *џајџиње* и *стїрадања*. Старија господа у публици подижу кажипрст у ваздух и окрећу се суседу и они додају још неког прогонитеља на ову листу, а млађи тинејџери шкргућу зубима и стискају пенице, једва се савлађујући да не одјуре до најближег компјутера и ускоче у вербални рат коментарима на неком од бројних босанских интернет портала, где заједно са својим српским и хрватским еквивалентима представљају највећу збирку јувенилних неуротичара коју је свет видео још од Дечијег крсташког рата (111–112).

Успјешно пастиширајући на појединим мјестима и стил самог Андрића, Милутиновић подвлачи неколико битних одлика Махмутџехајићевог прилога овом рукавцу андрићологије: дискурзивну дезоријентацију између језика науке, политике и теологије, апсолутно одсуство систематичности, неуважавање логике, произвољност, импровизацију и у основи сасвим очигледно настојање да се Андрић полуобразованом читаоцу опсенарски прикаже као концентрација свеколиког зла. Рат

који се на друштвеним мрежама изнова обнавља поводом већине макар и најпригоднијих чланака о Андрићевом животу и раду свједочи о утицају какав *Андрићевство* и књиге сличне њој теже и успјевају да произведу. Има нешто и у самом обиму таквих књига, које својом волуминозношћу желе да верификују сопствену „академску неспорност”, како се МахмутѠхајић изјаснио о властитом дјелу. *Андрићевство* је епски број страница домашило интелектуалном испразношћу која се у свом дервишком трансу бесомучно врти у круг. У Ризвићеву књизи вриштећи је упадљива једна подвала карактеристична за семинарске радове немарних студената: фонт, проред и маргине подешени су на начин да књига, преломљена као лектира за ниже разреде основне школе, досегне ауторитативних седамсто страница. Милутиновићева експертиза такве врсте текстова чини се као најадекватнији начин за демонстрацију њихове научне неупотребљивости, будући да спаја врхунску акрибичност са једним ведрим тоном и духом теоријског приповиједања и тиме открива смијешне стране најобичнијег, мада и недобронамјерног аматеризма.

Милутиновић с правом МахмутѠхајићу додјељује почасно прочелно мјесто међу Андрићевим тумачима истог усмјерења: МахмутѠхајићева способност извођења херменеутичких вратоломија на најнеочекиванијим мјестима Андрићеве прозе несумњиво кандидује *Андрићевство* за врхунац литературе у коју се то дјело суверено уписало, уливајући наду да је досегнута ненадмашна и стога завршна тачка једног рецепцијски промашеног хоризонта:

У домену грађевинарства Андрић је направио још један скандал који МахмутѠхајић подвргава пажљивој семантичко-херменеутичкој анализи. У приповеци „У зиндану” Андрић је написао: „Готово код сваке турске грађевине има увијек, мање или више, дозиђивања и преградака, грађених да се задовољи нека часовита, прва и најнужнија потреба, без обзира на логику материјала, или трајност грађевине” (221). До средине *Андрићевства*, где се овај цитат налази, читаоцу је већ јасно да се овако неопрезна изјава неће по Андрића добро завршити, али нико није спреман за реченицу која следи одмах иза овог цитата: „Пође ли се од поистовећивања турског и муслиманског, што је полазиште тог приповиједања, наведени закључак је нужна посљедица осјећања и разумијевања цијелог наслијеђа вјесника Хвала као појаве без почела” (222). Дакле, ово што Андрић каже о турским грађевинама по провинцијским градићима и селима у Босни, у ствари се односи на глобални ислам, на све што је у било каквој вези са том вером, на теологију, политику, културу, економију, законе – баш на све. Јер, наслеђе вјесника Хвала може се схватити само холистички: све што они које је обасјала светлост ислама чине, увек је у вези са целим тим наслеђем, и дозиђивање шупе у авлији једнако је манифестација суштине ислама као и теолошка расправа. Код хришћана и агностика шупа може бити само шупа; код муслимана, међутим, шупа је

у директној комуникацији са *сриједом људскости*: „Тако је прекривена укупност те традиције у којој су сви њени видљиви облици управо оно што у даном наводу нису – цјелина која извире из најдубље сриједи људскости. Да би садржаји те традиције били схваћени, потребно је у њима познати њихов темељ – свједочење да нема бога до Бога и свједочење да је Хвал Његов послани” (222). Дозиђивање и преграђивање темељи се на стубовима ислама. Нема разумевања шупе без разумевања Бога. Андрић, агностик, то није схватао. Гледао је шупу и ништа није разумео, јер није у њој видео Бога (130).

Бићка за прошлости обилује и свим важнијим пратећим мотивима из истог репертоара, као што је Његошева геноцидност, српство Меше Селимовића и велики број других контроверзи које су хипертрофирале током читавог трајања приказаног Андрићевог оспоравања. Милутиновићева књига отуда је мала енциклопедија, уџбеник „антиандрићевства”, који ће, осим предочене интелектуалне поуке и забаве, пружити информације о свим недоумицама везаним за назначени проблем, распрострањеним и брижно његованим у најразличитијим врстама текстова и јавних иступа. По важности теме, ауторовој акрибији и снази његове аргументације, врсном хумору и бриљантном стилу, *Бићка за прошлости* иде у ред најзначајнијих полемичких књига исписаних на српском језику, негдје између *Часа анаџомије* Данила Киша и *Духа самојорицања* Мила Ломпара; и она ће несумњиво у потпуности промијенити даљи ток расправе о Андрићу и муслиманима, иако разлог за расправу након ње више не постоји, уколико га је икада и било.

Др Владан С. БАЈЧЕТА

научни сарадник

Институт за књижевност и уметност, Београд

bajcet@yahoo.com

ЛИРСКА ПРЕДСТАВА СВЕТА, ОВДЕ И ДАНАС

Гордана Ђилас, *Свакидашњи хлеб*, Удружење за очување баштине Дијак, Прибој 2018

Књига песама *Свакидашњи хлеб* Гордане Ђилас јесте њена десета песничка књига, што намеће обавезу да се тим поводом представи читаво њено песништво.

Читајући књиге Гордане Ђилас подсетио сам се Шопенхауерове препоруке да поезију не треба да пишу млади људи, већ искључиво они песници који поседују извесно животно искуство, тачније емоције, које